

Тетяна Гошко

НОВА КОНЦЕПЦІЯ ГЕНЕЗИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Краўцэвіч А. К. *Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага*. – Мінск: Беларуская навука, 1998. – 208 с.

Монографія білоруського дослідника Алесь Кравцевіча присвячена періоду, який в українській, та й не тільки, історіографії часто називають «темними віками». Як зазначила Олена Русина, *це визначення є особливо до речним щодо кінця XIII – другої третини XIV ст., оскільки події, котрі відбулися у той період, подеколи практично не піддаються реконструкції*.¹ Правда, Алесь Кравцевіч либонь не знає цього висновку київської дослідниці, тому береться за реконструкцію тих далеких подій, і, на мій погляд, непогано з нею справляється. Дослідження Кравцевіча достатньо актуальне, бо надто багато міфологем створено з тих чи інших причин навколо історії Великого князівства Литовського. Але тут одразу хочу не погодитись із фразою білоруського історика, що *на сьогоднішній день наукова проблема утворення ВКЛ вважється принципово вирішеною у всіх країнах світу, за винятком Білорусі*. Ця проблема залишається відкритою і для української історіографії, можливо, ще більшою мірою, аніж для білоруської, бо у більшості наших підручників та найновіших монографій питання генези цієї держави взагалі не ставиться.

Не було це важливою темою і для класичної української історіографії, бо, як наполягав свого часу Михайло Грушевський, українські землі у формуванні Великого

Князівства відігравали другорядну роль: *той руський елемент, що зрушив в. кн. Литовське, був не український, а білоруський. Тож як в. кн. Литовське можна (і треба) до певної міри уважати державою слав'янською, спадкоємицею Київської держави, то в усякім разі не українською, а білоруською передовсім...*² І хоча зусиллями Володимира Антоновича³ та його учнів, а в наш час працями Фелікса Шабульда⁴ та Олени Русиної⁵ зроблено чимало, проте питань залишається значно більше, як відповідей. Зокрема, наскільки застарілими поглядами на проблему генези ВКЛ керується пересічний український історик, показує хоча б одна з нових програм курсу історії Білорусі для студентів історичного факультету, де у відповідному розділі йдеться не про **формування ВКЛ**, а про **присєднання білоруських земель до Литовської держави**.⁶ Відтак, з огляду на сказане, рецензована праця може розцінюватись як важлива і для українських істориків.

Монографія Алеся Кравцевіча охоплює досить вузькі хронологічні рамки: середину XIII – початок XIV ст. (за визначенням Автора, це – перший період існування держави, коли вона народжувалась і боролась за виживання). Нижньою хронологічною межею виникнення (не побудови!) ВКЛ історик вважає 1316 р. – початок правління Гедиміна (1316-1341), коли державотворчі фактори набули достатнього окреслення.

Намагаючись досягнути понятійної чіткості, Автор пропонує розрізнати терміни *литва*, *литовці* (середньовічний балтійський етнос), *литвини* (мешканці центральних теренів ВКЛ, незалежно від їх етнічної належності) та *летувіси* (сучасний балтійський етнос). Етнонім *білоруси* вживається в його сучасному значенні, у тому числі й тоді, коли мова йде про Середньовіччя.

Досить широкою є джерельна база дослідження: Автор використовує писемні джерела наративного характеру (Галицько-Волинський літопис та низку римова-

них лівонських хронік), актові матеріали (папські були та документи Міндовга), численні археологічні дані XI-XIII століть, етнографічні та лінгвістичні дослідження, які доповнюють, а подекуди частково коригують інформацію писемних джерел. Це, на думку історика, має особливе значення, бо *результати археологічних, лінгвістичних та етнографічних досліджень не завжди збігаються з поглядами, здавалось би, давно усталеними поміж істориками* (с. 26).

Зокрема, як підкреслює п. Кравцевіч, археологічні та лінгвістичні матеріали (як, до речі, і письмові джерела XV-XVII ст.) спростовують тезу про ворожий характер балто-слов'янських відносин у Середньовіччі, про *змагання за території* (Єжи Охмянський). Саме на цьому постулаті збудована так звана балтійська концепція генези ВКЛ, згідно з якою нова держава виникла внаслідок перемоги одного з суперників, у даному випадку балтів над слов'янами (такий погляд започатковано в ході наукової дискусії між російськими і польськими істориками ще наприкінці 70-х років XIX – на початку XX ст., остаточно ж він утвердився у другій половині XX ст., особливо в роботах Володимира Пашута та низки литовських істориків⁷).

Натомість інформація джерел, на думку Автора, переконливо свідчить про мирний характер балто-слов'янських контактів не тільки на території Понімання, але й на всіх просторах сучасної Білорусі (с. 26).

Варто зауважити, що ця теза не така вже й нова, як вважає п. Кравцевіч, бо ще Михайло Грушевський зазначав: *окупація українсько-руських земель Литвою в XIV в. мала характер не завоювання, не чужоземної напасти, а прилучення, збирання земель Руської держави, анальоґічного з тим, як збирали колись розсіпані частини Київської держави її провідники X-XII в.*⁸ А в білоруській історіографії те саме стверджував учень Володимира Ан-

тоновича Митрофан Довнар-Запольський, який 1918 р. писав про мирний характер проникнення литовців на територію білоруських князівств шляхом договорів та династичних шлюбів:

Історична наука зовсім відкидає всі розмови про те, наче Білоруські землі були завойовані литовськими князями... З'єднавшись з маленьким литовським народом і визнавши найвищу, суверенну владу великого литовського князя, кожне з білоруських князівств мало повну незалежність і ще довгий час зберігало суверенні права. Так виникла Литовсько-Білоруська держава, що мала офіційну назву Велике Князівство Литовське, Руське і Жмудзьке.⁹

Реставруючи концепцію «мирного проникнення» на початку 1990-х, московський дослідник Євген Ширяєв, так само, як історики початку століття, писав: *Велике князівство Литовське утворилось на території Білорусі зі столицею в місті Новогрудку у 1240 р. переважно в результаті мирного злиття давньобілоруських і литовських князівств.¹⁰* Щоправда, не менш активно проявляв себе й погляд на завойовницький характер литовського проникнення на руські землі, зберігшись, серед іншого, навіть у сьогоднішніх білоруських працях синтезуючого характеру.¹¹ Врешті, наприкінці 1980-х з'явилася радикально «білоруська» версія генези ВКЛ, запропонована Миколою Єрмаловічем, який наполягав на тому, що утворення ВКЛ – справа рук новогрудських феодалів, які запросили до Новогрудка князя-перебіжчика Міндовга (пізніше дослідник зробить висновок про його половецьке походження). Отримавши таким чином матеріальні засоби й військо, Міндовг завоював «литву», тобто приєднав балтійське населення до білоруських теренів і підпорядкував його Новогрудку, що перетворює ВКЛ на суто білоруську державу від самих початків¹² (ця думка знайшла чимало продовжувачів¹³). Частково такий підхід імпонує і Алесю Кравцевічу, хоча він сам і не сприймає її безапеляційно, все таки схилию-

чись до більш традиційних думок і намагаючись зблизити їх з позицією Єрмаловіча:

Микола Єрмаловіч з його версією про запрошення Міндовга на новогрудський стіл близько підійшов до ідеї союзу між двома етнічними чинниками, союзу, який [...] дав початок процесу державотворення (с. 60).

Як наполегливо підкреслює Кравцевіч, етнічний імператив не мотивував дії творців ВКЛ, ця держава народилась у біетнічному, балто-слов'янському регіоні. Правляча династія походила з балтського субстрату, як і частина аристократії, проте руська верхівка становила більшість, і власне вона будувала державний механізм за східнослов'янським зразком. Не засвідчено жодного інституту ВКЛ, який би мав балтійське походження; литовська знать прийняла навіть руську назву – бояри, а герб правлячого роду («Погоня») має половецьке походження. Варто нагадати, що біетнічність нової держави свого часу підкреслював також Митрофан Любавський, вважаючи, що *в руському суспільстві литовські князі, за всіма ознаками, могли почерпнути більше сили й засобів для встановлення влади, аніж у литовському суспільстві*¹⁴ (аналогічна позиція знайшла відображення у працях Михайла Грушевського¹⁵).

До появи ВКЛ східні слов'яни і балти мали вже кількасотлітній досвід мирного співжиття. На початку XIII ст. спостерігається активність балтських племен, що й стало основною, на думку п. Кравцевіча, підставою тези про завоювання ними слов'янських територій, яка, однак, не знаходить підтвердження у джерелах, та й самі литовські напади не були такими нищівними, щоб порушити уклад життя слов'ян. Висновки А. Кравцевіча стисло формулюються так:

• ВКЛ виникло в середині XIII ст. у балто-слов'янській контактній зоні (басейн Верхнього і Середнього Німану); етнічний мотив не відігравав ролі в процесі дер-

жавотворення, бо його головним стимулом стала зовнішня загроза – з боку Золотої Орди та Тевтонського ордену;

- умовно датою започаткування ВКЛ став 1248 рік – союз Новогрудка з Міндовгом;

- Велике Князівство від самого початку було біетнічною державою з домінуванням східнослов'янського елементу.

Загалом погоджуючись з цією схемою, зупинюсь на деяких спірних моментах праці Алеся Кравцевіча. Так, не зовсім виправданою, як здається, є безапеляційність у датуванні радше історичних процесів, аніж конкретних подій. Як ми бачили, Автор пропонує точну «дату народження» ВКЛ – 1248 рік, мотивуючи це так:

Початком ВКЛ став політичний союз двох головних регіональних сил – східнослов'янських міст-держав з деякими найбільш міцними керівниками балтійських племен. Точніше кажучи, союз найбільшого міста регіону – Новогрудка з... Міндовгом. Можливо, цей союз порушив рівновагу сил у регіоні Понімання, дав союзникам перевагу і при відповідних зовнішніх обставинах поклав початок процесу державотворення (с. 135).

Залишається відкритим питання – що ж розуміє Автор під «східнослов'янськими містами-державами»? Як далеко заходила їхня суверенність у питаннях зовнішньої політики і політично-військових союзів? Наскільки вони були відірваними від волості?

Очевидно, місто-держава як таке має характеризуватись відповідною формою самоврядування. Але чи підпадає під це поняття, наприклад, вічовий устрій? На думку вчених (зокрема, С. Юшкова, В. Пашута, В. Яніна, П. Толочка), немає вагомих підстав вважати віча формою народовладдя, бо, як слушно писав С. Юшков, *власного міського урядування, тобто самоврядування, міста не мали. Ні в юридичних, ні в літописних пам'ятниках ми не знаходимо згадки про таку чисто міську, «бюргерську» адмі-*

ністрацію в IX-XI ст. ... містом у цілому управляв князь або його посадники, тисяцькі й соцькі.¹⁶

Не вважав виправданими паралелі між вічовим ладом Русі і містами литовсько-польської доби і Митрофан Довнар-Запольський, який слушно зауважив, що вони спираються на досить поверховий погляд на систему правових норм цих двох історичних періодів,¹⁷ а на думку сучасного білоруського вченого З. Кописького, вічовий лад відповідав тому етапові історії міст, коли вони в економічному відношенні мало відрізнялись від сільських поселень, і лише з посиленням концентрації у містах ремесла і торгівлі, тобто зі зростанням економічної самостійності міщан, можна говорити про політичне оформлення цієї самостійності. Як бачимо, правова та економічна самостійність руських міст – це, щонайменше, дискусійне питання. Тому таке вільне оперування Автором рецензованого дослідження поняттям «східнослов'янські міста-держави» без чіткого окреслення власного розуміння проблеми здається, м'яко кажучи, дещо несолідним.

На окрему увагу в монографії Алеся Кравцевіча заслуговує історіографічний блок. Автор розглядає окремо два аспекти історіографії ВКЛ: безпосереднє дослідження проблеми генези Великого Князівства та праці, дотичні локалізації Литви, а також міжетнічних контактів на Поніманні, що мали, на його думку, прямий вплив на генезу ВКЛ. В обох випадках головний акцент падає на аналіз позицій білоруських істориків, згрупованих за такими періодами: 1) кінець 1870-х – 1910-ті роки, 2) 1920-30-ті роки, 3) 1940-і роки – кінець ХХ століття. Варто зазначити, що перед нами – авторська версія періодизації білоруської історіографії, яка не збігається з хронологічними цезурами, що їх останнім часом запровадив у науковий обіг Дмитро Карев, котрий для новітньої доби виділяє такі етапи: 1) 1861 – 1917 роки, 2) 1920-ті роки, 3) 1930-ті – середина 1950-х, 4) друга половина

1950-х – середина 1980-х, 5) друга половина 1980-х – початок 1990-х років.¹⁸ Порівнюючи одну й другу періодизаційні сітки, мусимо, очевидно, віддати перевагу пропозиції п. Карева, оскільки періодизація Алєся Кравцевіча хибує недооцінкою тих змін, які протягом другої половини ХХ ст., а особливо в 1990-ті, відбувались у білоруській історичній науці, серед іншого – й щодо поглядів на генезу ВКЛ (зрештою, це показує у своїй монографії і сам Автор). Хоча, з іншого боку, має свою слушність виведення початків наукового дослідження ВКЛ у Білорусі з кінця ХІХ ст., бо саме тоді білоруська (як, втім, і українська) історична наука структурується і починає розвиватися за окремими напрямками.

Втім, посилений інтерес до праць білоруських учених не затемнює більш загального авторського принципу – визнання наднаціонального характеру проблеми як суто наукового об'єкту:

Вивченням походження ВКЛ займались вчені різних країн, але вони працювали не ізольовано один від одного, незважаючи на всю серйозність державних та ідеологічних меж, що їх розділяли. Актуальна, визнана більшістю концепція є інтернаціональним науковим продуктом, хоча її витворення відбувалось не завжди спокійно і мирно (с.27).

Декларуючи пріоритет наднаціональності історіографії, Алєсь Кравцевіч, щоправда, не завжди втримується у його рамках, наприклад, коли підкреслює роль політичної ідеології та патріотизму, які «тиснуть» на історика, призводячи до суперництва між різними національно-політичними силами за права на історичну спадщину (с. 28). Виникає клопіт і з тим, до якої саме «національної історіографії» належить зарахувати тих чи тих дослідників, що й зрозуміло для регіону, де протягом кількох десятиліть суттєво й не воднораз змінювались державні кордони, а в описуваних подіях перетинається минувшина

кількох сусідніх народів. Зрештою, це досить виразно ілюструється тією дискусією навколо характеру ВКЛ, що нині точиться між білоруськими та литовськими істориками.

На завершення варто згадати корисні додатки, розміщені до монографії Алеся Кравцевіча. Вони містять короткий хронологічну таблицю, що знадобиться насамперед студентам, а також перелік археологічних пам'яток епохи і кілька карт, на яких показано еволюцію балто-східнослов'янської межі на Поніманні, розселення балтів і слов'ян на Поніманні у другій половині I тис. н.е., локалізацію середньовічної Литви та початки Великого князівства Литовського в ранній період його існування. Окрім того, розміщено таблицю десяти документів Міндовга, де подано їх назву, дату, інформацію про автентичність (за Каролем Малечинським) та публікації.

Підсумовуючи, зауважу, що хоча дослідження Алеся Кравцевіча не позбавлене дискусійних моментів, але за опрацьованим матеріалом і концептуальністю його можна вважати помітним явищем у науці. Хотілось би лише побажати, щоб книга потрапила бодай до найбільших академічних та університетських бібліотек України.

¹ Русина О. *Україна під татарами і Литвою*. – К., 1998. – С. 5-6.

² Грушевський М. *Історія України-Руси*. – К., 1993. – Т. 4. – С. 8.

³ Антонович В. *Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия*. – К., 1878.

⁴ Шабульдо Ф. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. – К., 1987.

⁵ Русина О. *Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського*. – К., 1998; *Її ж. Україна під татарами і Литвою*. – К., 1998.

⁶ *Програма для вивчення курсу «Історії Білорусії» для студентів історичного факультету* / Уклад В.Мороховський. – Львів, 1998. – С. 4.

⁷ Ці дослідження вписувались у широкомасштабну

програму радянської історичної науки з вивчення слов'яно-германського протистояння, у тому числі в прибалтійському регіоні. Див.: Гошко Т. *Російська та білоруська історіографія проблеми німецької колонізації та магдебурзького права в Східній Європі XIV-XVII ст.* // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Вип. 2 (1995-1997). – Львів, 1999. – С. 43-78.

⁸ Грушевський М. *Історія України-Руси.* – С. 98.

⁹ Доўнар-Запольскі М. *Асновы дзяржаўнасці Беларусі.* – Мінск, 1994. – С. 8-9.

¹⁰ Ширяев Е. *Русь Белая, Русь Чёрная и Литва в картах.* – Минск, 1991. – С. 5.

¹¹ Пор.: *Нарысы гісторыі Беларусі* / Под. ред. М. Касцюка. – Ч. 1. – Мінск, 1994. – 101-103.

¹² Ермаловіч М. *Па слядах аднаго міфа.* – Мінск, 1991. – С. 58-60; Його ж. *Старажытная Беларусь: Полацкі і Навагародскі перыяды.* – Мінск, 1990. – С. 316-318; Його ж. *Старажытная Беларусь: Віленскі перыяд.* – Мінск, 1994. – С. 8.

¹³ Пор., наприклад: Арлоў У. *Таямніцы полацкай гісторыі.* – Мінск, 1994. – С. 138-139.

¹⁴ Любавский М. *Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно.* – М., 1915. – С. 16-17.

¹⁵ Грушевський М. *Історія України-Руси.* – С. 9, 98-99.

¹⁶ Юшков С. *Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі.* – К., 1992. – С. 183.

¹⁷ Довнар-Запольський М. *Вече* // *Русская история в очерках и статьях.* – М., 1904. – Т. 1 – С. 334.

¹⁸ Карев Д. *Белорусская историография в XVI – начале XX вв.* // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Львів, 1998. – Вип. 5. – С. 291-299; Його ж. *Белорусская гісторыяграфія ХХ ст.* – адна з крыніц фарміравання менталітэту нації // *Беларускі гістарычны часопіс.* – 1995. – № 3. – С. 99, 107.